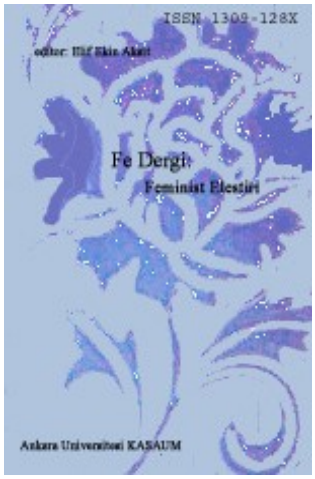
Yayınlayan: Ankara Üniversitesi KASAUM
Adres: Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cebeci 06590 Ankara

Fe Dergi: Feminist Eleştiri 12, Sayı 1
Erişim bilgileri, makale sunumu ve ayrıntılar için:
http://cins.ankara.edu.tr/

Gündelik Hayatı Dönüştüren Eylem Olarak Protesto ve Protesto Aktörü Olarak Kadınlar: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Değerlendirme

Ayşem Sezer Şanlı

Çevrimiçi yayına başlama tarihi: 1 Haziran 2020
Yazı Gönderim Tarihi: 29.01.2020
Yazı Kabul Tarihi: 20.05.2020

Bu makaleyi alıntılamak için: Ayşem Sezer Şanlı, "Gündelik Hayatı Dönüştüren Eylem Olarak Protesto ve Protesto Aktörü Olarak Kadınlar: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Değerlendirme" *Fe Dergi 12*, no. 1 (2020), 44-58.

URL: http://cins.ankara.edu.tr/23_4.pdf

Bu eser akademik faaliyetlerde ve referans verilerek kullanılabilir. Hiçbir şekilde izin alınmaksızın çoğaltılamaz.

Gündelik Hayatı Dönüştüren Eylem Olarak Protesto ve Protesto Aktörü Olarak Kadınlar: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Değerlendirme*

*Ayşem Sezer Şanlı**

Bu makale, Cumartesi Anneleri'nin sürekli protesto eyleminden yola çıkarak gündelik hayatın dönüşümünü sorunsallaştırmaktadır. Çalışmada öncelikle gündelik hayatın tekdüze yapısından çıkışın protesto eylemi ile mümkün olduğu iddia edilmektedir. İkinci olarak, gündelik hayatın sıradan aktörleri gibi değerlendirilen kadınların bir protestoya sürekli katılım sağladıklarında, toplumsal hareket aktörü olarak gündelik hayatlarını dönüştürebildikleri ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, Cumartesi Anneleri'nin eylemlerinin Türkiye'de en uzun süren sivil itaatsizlik eylemi olduğu göz önüne alındığında, kadınların protesto aktörü olarak sosyal konumlarını değerlendirmenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu makale, protestocu kadınların gündelik rutinlerinden yola çıkarak siyasi ve toplumsal hayata katılma süreçlerini ele almakta; protestonun gündelik hayatı kalıcı biçimde değiştirdiğini saptamaktadır.

Anahtar Kelimeler:Gündelik Hayat, Protesto, Cumartesi Anneleri, Yas, Kayıp

Protest As An Action to Transform Everyday Life And Women As Protest Actors: An Assessment on Saturday Mothers

This article problematizes the possibilities of the transformation of everyday life by focusing on the protest of Saturday Mothers. It is claimed that the escape from the monotony of everyday life is possible through protest. Secondly, it is argued that women who are seen as ordinary actors of everyday life, can transform their daily lives as actors of social movements when they participate in a protest continuously. When its considered that the protest of the Saturday Mothers is the most long lasting civil disobedience action in Turkey, the necessity to evaluate the social conditions of women as actors of the protest arises. In this respect, this article evaluates the process of protesting women's participation in political and social life through on the basis of the routines of everyday life and shows that the protest changes everyday life permanently.

Keywords:Everyday Life, Protest, Saturday Mothers, Mourning, Disappeared

Giriş

"Çığlıkların fotoğrafı olur mu demeyin
Dönüp de bakın, gözlerindeki küllerde
Sıcak sakladıkları oğul özlemlerine"
(Aydın Öztürk, Cumartesi Anneleri Şiiri)

Cumartesi Anneleri hareketi, siyasal yaşamımıza 1990'lı yıllarda girmiş ve 2000'li yıllarda eylemlerdeki ısrarlarını sürdürerek Türkiye'nin toplumsal muhalefet tarihinde önemli bir konum elde etmiş bir harekettir. Yakınlarının resmi makamlarca hukuk dışı prosedürler uygulanarak gözaltına alındığını ve kaybedildiğini iddia eden beş ailenin 27 Mayıs 1995 senesinde Galatasaray Meydanı'nda oturmasıyla başlayan protesto eylemleri, 1999 senesine kadar kesintisiz sürmüştür. Her hafta Cumartesi günü saat 12.00'da başlayıp yarım saat süren oturma eylemlerinde, sessiz oturma süresi bittikten sonra bir kaybın hikâyesi okunur ve

*Bu çalışma, yazar tarafından Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan doktora eğitimi kapsamında 2018 yılında savunulan "Gündelik Hayatın Dönüşümünde Bir İmkân Olarak Toplumsal Muhalefetin Değerlendirilmesi: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

*Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ,orcıd ıd: 0000-0002-9954-4811, aysemsezer@gmail.com, asezer@erzincan.edu.tr, Yazı Gönderim Tarihi: 29.01.2020, Yazı Kabul Tarihi: 20.05.2020

ardından gerçekleştirilen basın açıklamasıyla eylemler sonlandırılır. 13 Mart 1999 tarihinde, kolluk güçlerinin eylemlere müdahalesi sürekli hale gelince, protestocular eylemlere ara vermeye karar verirler (Tanrıkulu, 2003, 287). Eylemler, 1999 senesinden 2009 senesine kadar yapılamamıştır. Eylemlere düzenli olarak katılan Seher, ara vermeye nasıl karar verdiklerini şu şekilde açıklar:

> "Bu anneler, yedi ay boyunca sistematik olarak dayak yediler, her hafta gözaltına alındılar. Aramızda kanser hastası, sara hastası, astım hastası anneler vardı. Bu insanlar için hayati risk vardı, buna rağmen ısrar ettiler. Yaşlı ve hastalar bir müddet ara versin, biz genç aktivistler devam ettirelim dedik. Bunu yaşlı anneler kabul etmediler, bunun üzerine ara verdik" (Seher, Ekonomist, 55).

31 Ocak 2009 tarihinde, Ergenekon[1] yargılamaları nedeniyle eylemler tekrar başlamıştır. Bu davalarda gözaltında kayıp suçuyla ilişkilendirilen kişilerin yargılananlar arasında olması, kayıp yakınlarında hukuksal süreci tekrar gündeme getirmek için bir motivasyon yaratmış; bu nedenle eylemler tekrar örgütlenmiştir. 2020 itibariyle yirmi beşinci seneye ulaşan eylemlere katılımda kadınların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Kadınların eylemlerdeki ağırlığı, eylemlerin bu kadar uzun sürmesiyle doğrudan ilişkilidir. Eylemci Ayla'nın ifadeleri, kadınların eylemlerdeki önemine vurgu yapar:

> "Kadınlar bunu her iktidara kabul ettirdiler, ister sağ muhafazakâr olsun ister İslami orijinli olsun hiç fark etmez. Bu ülkede kadınlar çok duyarlı, her kadın evladın ne anlama geldiğini bilir. Ben eylemlerin bu kadar uzun sürmesinin ilk nedeninin kadınların direnci olduğunu düşünüyorum. Çünkü annelik duygusu çok önemli bir şey, evladını kaybetmiş bir anne var ortada. Annelik hassasiyeti, kadınlık hassasiyeti, daha bir duyarlı ve ısrarlı olmak kadınlara özgü diye düşünüyorum" (Ayla, Gazeteci, 42).

Çalışmada, kadınların gündelik hayatının dönüşümünde protestonun etkisi incelenmektedir. Çalışma, toplumsal hareketler literatürü açısından, Cumartesi Anneleri'nin siyasi hareketi üzerine ve Türkçe olarak kaleme alınan tek doktora tezinden türetilmesi bakımından önem kazanmaktadır. Araştırmada, gündelik hayat ve protesto ilişkisini ele alan kuramsal çalışmalardan beslenilmiş; harekete sürekli olarak katılan kadın protestocularla gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış mülakatlar, kuramsal bilgilerin ışığında analiz edilmiştir. Özetle kuramsal bilgilerin ampirik saha verileri ile sentezlenmesiyle, protestonun kadınlara politik bir kimlik kazandırarak gündelik hayatlarını kalıcı bir şekilde dönüşüme uğrattığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Gündelik Hayatı "Bir Yapıt Olarak" Üretmek: Protesto Aktörü Kadınlar

Bu çalışma, gündelik hayat ve protesto ilişkisini kadın aktörler üzerinden değerlendirmekte; bu itibarla kadınların protestoya müdahil olma süreçlerini incelemektedir. Burada yanıt aranan temel soru, -bir insan nasıl ve neden "Cumartesi Annesi olur?" sorusudur. Bu bağlamda, kadınların sıradan hayatın aktörlerinden protesto aktörlüğüne geçişine sebep olan etkenler araştırılmaktadır. Araştırma kapsamında[2] kadın eylemciler, doğrudan yakınlarını kaybedenler ve kayıp yakınlarına destek veren insan hakları savunucuları olarak iki grupta değerlendirilmektedir. "Cumartesi Anneleri," eylemlerin ilk başladığı yıllarda annelerin eylemlere yoğunluklu olarak katılması nedeniyle basının eylemcilere yakıştırdığı bir adlandırma olmuştur. Protesto eylemlerine kayıp yakınları olarak anneler, eşler, kız kardeşler ve hatta yeğenler, kuzenler katılmaktadır. Görüldüğü gibi anneler, sadece kayıp yakınlarının bir kısmını meydana getirmektedir. Diğer grupta ise, kendilerini "hak savunucuları" olarak tanımlayan ve farklı meslek gruplarından gelen aktivist kadınlar yer almaktadır. Bu kadınlar, hareketin sadece annelik aktivizmi kapsamında değerlendirilmemesi gereğinden yola çıkarak kendilerine "Cumartesi İnsanları"[3] ismini vermişlerdir. Cumartesi Anneleri'nin protestosunu birlikte inşa eden Cumartesi Anneleri ve Cumartesi İnsanları, protesto sürecinde kendilerine yeni bir gündelik yaşam oluşturarak Henri Lefebvre'nin ifadesiyle, gündelik hayatlarını "bir yapıt olarak" üretmişlerdir (2012, 203).

Çalışmada, gündelik hayatı değişmez bir yapı olarak ele alan yaklaşımların aksine, onu dinamik ve dönüşebilen bir alan olarak değerlendiren kuramcıların yaklaşımları arasında Henri Lefebvre, Agnes Heller ve Michel de Certeau'nun gündelik hayatın dönüşümü üzerine değerlendirmeleri önem kazanmakta; bu isimlerin çalışmaları Cumartesi Anneleri'nin gündelik yaşamlarını ele alan ampirik verileri destekleyen kuramsal bir çerçeve sağlamaktadır. "Gündelik hayat, sürekliliğin, ataletin ve pasifliklerin içinde, yerleşik olanı altüst etmeye dek varan dönüşüm unsurlarını kendinde gösterir" ifadesi, kadınların gündelik hayatlarının dönüşümünü incelemek açısından elverişli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır (Lefebvre, 1998, 36; 2015, 97). Buna göre

dönüşüm, bireyin mevcut yaşamından duyduğu rahatsızlıkla başlar; yaşamın sürdürülemez hale geldiği noktada gerçekleşir (Lefebvre 1998, 219; 2013, 67).

Gündelik yaşamın artık sürdürülemez hale gelmesi, sorunsalımız açısından kayıp deneyiminin protestoya dönüşüm sürecinde açığa çıkmaktadır. Bu nedenle, kayıp yakınlarının protesto aktörlerine dönüşüm süreçlerinde gündelik yaşamlarını da dönüştürmeleri üzerine odaklanılmaktadır. Kaybın öğrenildiği travmatik an, dönüşümün başlangıç noktasını oluşturur. Cumartesi İnsanları açısından ise gündelik yaşamın dönüşümü, kayıp yakınları ile temas ederek içine girdikleri ikincil travmatizasyon süreci ile başlamaktadır. Kayıp yakınlarının yaşadığı süreç, yasın daha derinlikli olduğu bir toplumsallaşma sürecidir. Bu zor dönem, doğrudan travmatizasyonu deneyimleme nedeniyle gündelik yaşamın acı bir kesik ile yarılmasına neden olmaktadır. Cumartesi Anneleri'nden Gülsüm, yaşadığı dönüşümü şu sözlerle ifade eder:

> "Ev hanımıydım, evimdeydim. Çocuklarımı yedirirdim, içirirdim, dokurdum, giydirirdim, hayatım böyle geçerdi. Bir gün oldu ki, çocuğum politik faaliyetlere katılmaya başladı ve gözaltına alındı. Benim de dünyam değişti o zaman. Elimden geldiğince evin işini de aksatmamaya çalışırdım, sabahlara kadar iş görürdüm evde; ama oğlum alındıktan sonra hiçbir güç ve kimse engelleyemedi beni" (Gülsüm, Ev Kadını, 76).

İfadeler, bir annenin çocuğunun politikleşmesi sürecine kayıtsız kalamadığı ve onun geleceğine yönelik kaygıları nedeniyle kendi yaşamının da politikleştiği yaşamsal bir süreci tanımlamakta. "Benim de dünyam değişti o zaman" ifadesi, annenin çocuğunun akıbetini öğrenmesiyle birlikte kendi gündelik yaşamını da yeniden ürettiği bir sürece işaret etmektedir.

Bir diğer anne ise deneyimlerini şu şekilde aktarır:

> "Çocuğumu aramak için televizyonlara çıktım. Karakollara gittim, avukat tuttum. Her yerde aradım. Kardeşlerim memleketten aradılar, bizi rezil ettin dediler, kamusal alandaki bu arayışım ailemi rahatsız ediyordu. Hem de beni -oğlumun babası olmadığı için- sen sahip çıkamadın diye suçluyorlardı. Bu yirmi iki yılda, nerede bir adaletsizlik çıkarsa ordayım, bir yönüyle politik olarak bilinçlendim." (Hadiye, Ev Kadını, 71)

Kaybın aranması kadınların protestoya müdahil olmasına neden olmaktadır. Politik kimlik edinme sürecinde, kadınlar bir yandan ailelerinden de tepki görerek yalnızlaşmakta, öte yandan benzer durumda olan insanlarla bir araya gelerek toplumsallaşmaktadırlar. "Politik olarak bilinçlendim" cümlesi, gündelik yaşamın dönüştüğü, kadınların protesto aktörleri haline geldiği bir süreci ifade etmektedir. Handan Çağlayan, 1990'lı yılların kadınların anne kimliği ile kamusal alana çıktığı bir dönem olduğunu belirterek, anneliğin politik özneleşme sürecinde önemli bir temsiliyet oluşturduğunu ifade eder (2017, 161). Gözde Orhan ise benzer şekilde, Cumartesi Anneleri hareketinin anneliğin politizasyonunu örneklendiren önemli bir hareket olduğunu belirtir (2008, 81). Bu bağlamda Cumartesi Anneleri'nin aktivizmi, "annelik politik kimliği ile kamusal ve özel alan arasındaki sınırları kesen bir süreç" olarak değerlendirilir (Çağlayan, 2017, 161). Burada dikkat çeken şey, kadınların kamusal alana müdahil olurken aslında bunu özel alandaki görevlerinin uzantısı olarak görmeleridir. Annelik vazifesi, toplumun önemli bir kısmı tarafından kadınların en önemli görevlerinden biri olarak addedilmektedir. Bu nedenle, çocuğunu aramak ve onun iyiliğinden emin olmak isteyen bir annenin arayışı, kamuoyunun dikkatini çekmektedir.

Kaybın öğrenildiği andan itibaren, kadınların hane içi sorumluluklarının yanına bir de kaybın akıbetini öğrenme çabası eklenmekte; gündelik hayat hem kamusal yaşamı hem de özel yaşamı bütünleyen yükümlülüklerle örülmektedir. Annelerin yanı sıra eşler de bu zorlu süreçte farklı deneyimler yaşamaktadırlar. Eşini kaybeden Handan, yaşadığı travmatik deneyimi şu şekilde aktarır:

> "Günlük yaşamımızda sabah kalkıyorduk çocuklarımızla uğraşıyorduk. Çocuklara yemek yapmak, çamaşır yıkamak; yani normal ev işleri ile uğraşıyordum. Arada bize yakın olan yerlerden, atölyeden iş alıp yapıyordum evde zaman geçsin diye. Eşim kaybolduktan sonra benim tamamen her şeyim altüst oldu. Bir yandan çocuklarıma hem annelik hem babalık yapmak zorunda kaldım. Benim beş çocuğumun babası hayat arkadaşım kayıp. Onun için bir yandan onu bulmak için mücadele etmem gerekiyordu,

diğer tarafta çocuklarım bana emanet kaldığı için her iki görevimi de yapmak gerçekten çok zordu." (Handan, Dernek Çalışanı, 55)

Görüldüğü gibi, kayıp yakınlarının yaşadığı travmatizasyon, eşler, anneler, çocuklar ve tüm yakınlar açısından tutulamayan yasın tetiklediği, kaybı arama mücadelesine eklemlenen çok çetin bir sürece işaret eder.

Kendilerini Cumartesi İnsanları olarak ifade eden aktivistler açısından protesto ve gündelik yaşam ilişkisi irdelendiğinde, aktivistlerin tıpkı kayıp yakınları gibi protestoyu gündelik hayat içerisinde mevcut rutinlerden biri haline dönüştürdükleri görülür. Kayıp yakını kadınlarda neredeyse hiç karşılaşılmayan ancak Cumartesi İnsanları açısından gündelik hayatı daha fazla kuşatan olgu ise, "bedel ödeme korkusu"dur. Bu duygu, gündelik hayatı çepeçevre sarmakta; ancak eylemcileri eylemlere devam etmekten alıkoymamaktadır. Aktivist Işık'ın ifadeleri, bu durumu örnekler:

> "Benim eylemliliğim gündeme geldiğinde çalıştığım firmada sorun yaşayabilirim. İşyerindeki arkadaşlarım benim eylemlere geldiğimi bilmiyor mesela. Ben eylemlerde kullanılan görselleri hazırlarken bunu ofiste yapmam gerekiyor. Hemen bilgisayarımı alıyorum, ofiste boş bir toplantı odası buluyorum. Orada beni kimsenin görmeyeceği bir yerde yapıyorum bunu, ama tedirgin de oluyorum. Çünkü ben onların ağı üzerinden bağlanıyorum bilgisayara, isteseler o veriye ulaşabilirler yani. Bu bir risk mesela. Ama bu tarz şeylerle ilgilenmek insanı diri ve dinç tutuyor. Evet, ben bir şeyi çözmüyorum ama kuyuya bir taş atıyoruz. Bir daha olmasın diye çabalıyoruz. Bu, bizim için de bir ümit. Korkuyu hissediyoruz; ama bu korkuyu görmezden geliyoruz." (Işık, Bilgisayar Mühendisi, 30)

İnsan hakları aktivistleri özellikle bedel ödeme korkusuna rağmen gündelik yaşamlarının bir parçası haline getirdikleri eylemlere devam etmektedirler. Görmezden gelinen korku ve mücadele isteği, yeni gündelik yaşamın merkezine yerleşir. Süreç içerisinde, iki grup arasında ise büyük bir dayanışma gelişmektedir. Bu kuvvetli bağ, Gönül tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

> "Biz hem kayıplarla hem onların aileleriyle özdeşleşiyoruz, ortak bir ruhsal durumda buluşuyoruz. Hem yasta hem isyanda buluşuyoruz. Bu yaşamsal bir süreç. Benimle kan bağı olan bir insan kaybedilmedi mesela; ama ben de aynı şekilde o yaşamsal ve ruhsal durumun parçasıyım, öyle hissetmesem sürdüremem zaten. Bu işin içine giriyorsunuz ve artık çıkmıyorsunuz. O sizin de sorununuz çünkü artık. O kayıp ve o kaybın yakınları sizden bir parça haline geliyor" (Gönül, Avukat, 52).

Dayanışmanın bedel ödeme korkusundan daha kuvvetli hale gelmesi ile birlikte, gündelik yaşamın dönüşümü de kalıcılaşmaktadır. Gerek Cumartesi Anneleri gerekse Cumartesi İnsanları açısından protestoya müdahil olma, eski gündeliği yıkarak yerine yenisini inşa ettikleri yaşamsal bir süreci nitelemekte; bu süreç insanların protestoyu meşru bir arayış olarak anlamlandırdıkları yeni bir deneyim olarak açığa çıkmaktadır.

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerde, Lefebvre'nin perspektifinden hareketle bireylerin kişisel yaşamlarındaki dönüşüm mikro düzeyde ele alındı. Bir protestoya müdahil olmanın eylemcilerin kişisel yaşamlarında yol açtığı dönüşümler ortaya kondu. Öte yandan protestonun toplumsallaşmasına bakıldığında, eylemcilerin politik özneleşme sürecinde, yaşadıkları ülkenin yapısal sorunlarına karşı da bilinçlendikleri, farklı toplumsal meselelerde duyarlılıklar geliştirdikleri görülmektedir. Bu bağlamda, Heller'in çalışmaları açıklayıcı bir kuramsal çerçeve sunar.

Heller, bireyin hür bir varlıktan sömürülen bir nesneye dönüşme mekânı olarak gündelik yaşamı gösterir. Modern toplum, bireylere sürekli kural koyarak onları nesneleştirmektedir. Toplumun bir ferdi olarak oluşturulan kişiler, gündelik hayatın rutinlerine bağlanmakta; bu yapının içerisinde pasifize edilmektedir (1990, 45). Ancak tahakkümün bilincinde olan birey, demokratikleşme yolunda bir dönüşüm başlatabilir. Bu açıdan bakıldığında, Cumartesi Anneleri hareketine angaje olan kadınlar, gündelik hayatı demokratikleştiren aktörler olarak değerlendirilebilir. Kadınlar, bir protestoya katılarak önce kendi gündelik yaşamlarını dönüştürmekte; daha sonra ortaya koydukları mücadele ile toplumun demokratikleşmesine katkı sunmaktadırlar. Bu bağlamda da, hem kendi gündelik yaşamları dönüşüme uğramakta, hem de bu mikro yaşamların makro sonuçlar üretmesi olanaklı hale gelmektedir. Kayıp yakını Melek'in ifadeleri, politizasyonun sadece kayıp gündemi ile sınırlı kalmadığını ve ülke gündemine yönelik farklı duyarlılıkların geliştiğini gösterir:

> "Biz burada aynı zamanda birer insan hakları savunucusu da olduk. Devletin şiddetine uğrayan, devletin baskısını gören herkesle bir akrabalık hissediyoruz. Hak mücadelesi, adalet mücadelesi yürütenlerle birlikte oluyoruz. Gezi[4] döneminde öldürülen insanların dava süreçlerinde Cumartesi Anneleri olarak yanlarında olduk, destek verdik. Cumhuriyet Gazetesi[5] yazarlarının tutukluluk süreçlerinde ailelerinin yanında olduk, gazetenin yanında olduk. Ankara Gar'ında[6] patlatılan bombalarda ölen, Galatasaray Meydanı'nın da insanı olan sekiz arkadaşımız var. Biz, bu ülkede adaletin bir an önce gerçekleşmesini istiyoruz. Herkes için adalet istiyoruz. Biz, mezarsız ölülerimize en büyük armağanın savaşsız, silahsız ve barış içinde yaşanılacak bir ortamın olacağını düşünüyoruz" (Melek, Dernek Çalışanı, 42).

Bireyin yaşamını bir yapıt olarak üretebilmesi (Lefebvre) ve kendini nesne kılmak isteyen süreçlere direnerek bir özne olarak var edebilme çabası (Heller), sorunsalımız olan kadınların gündelik yaşamını dönüştüren eylem olarak protestonun etkisini açıklamada önemli bir kuramsal dayanak oluşturmakta. De Certeau'nun gündelik yaşamın içerisinde akılcı taktiklerin üretilmesinin önemini ele aldığı yaklaşımı ise, eylemcilerin başvurduğu taktikleri anlamlandırmada bir kılavuz rolü taşımakta. Gündelik yaşamın dönüşümü için gerekli olan bu taktiklere dikkat çeken de Certeau, her bireyde gündelik hayatın baskıcı pratiklerine karşı koyma potansiyeli olduğunu belirtir. Dönüşümün doğasını açıklamak için "taktik" kavramına başvurarak, iktidarın uyguladığı stratejilere karşı akılcı, kurnaz taktiklerle cevap vermenin gündelik yaşamı dönüştürülebileceğini ifade eder (De Certeau 2002, 71; 2009, 60).

Taktik, mekânda örgütlenen ve direnişçilere hile yapma olanağı veren bir araçtır. İktidarı şaşırtmaya yarayan hileli taktikler, Cumartesi Anneleri tarafından kullanılmıştır. De Certeau'ya göre, taktikler mekâna bağımlıdır. Buradan bakıldığında, eylemlerin gerçekleştiği Galatasaray Meydanı'na ulaşabilmek için çok fazla alternatif yol olması, eylemcilerin mekân seçimindeki taktik başarısı olarak değerlendirilebilir. Bu çeşitlilik çıkan arbedelerde eylemcilere bir kaçış olanağı sağlamaktadır. Bir diğer taktik, "Kayıp Otobüsü"ne yönelik olmuştur. Emniyet Müdürlüğü, 1997 senesinin başlarında Galatasaray Meydanı'na bir kayıp otobüsü göndermiş, eylemcilerden de kayıplarını bulmaları için başvuru yapmalarını istemiştir. Eylemciler ise bu yaklaşımı samimiyetsiz bulmuştur. Meydanda otobüse sırtlarını dönerek oturmuşlardır. Yine mekânı önceleyen bu taktik sayesinde iktidar, otobüsü bir süre sonra alandan çekmek zorunda kalmıştır. Eylemcilerin bu tür taktik manevraları, eylemlerin uzun süre sürdürülebilmesini kolaylaştırmıştır. Eylemci Dilan'ın ifadeleri, eylemlerdeki taktik seçimlerin önemini ortaya koyar:

> "Biraz sosyolojiden anlayan insanlar aslında, devlet denilen aygıtın canı istediğinde yetkilerini sınırsız, sorumsuz şekilde kullanabileceğini çok iyi bilir. Bunun karşısında ise, toplumsal muhalefet de ona göre taktikler, mücadele yöntemleri geliştiriyor; silahla külahla yapmıyor artık bunu. Bugün insanlar gündüz politik eylem yapıp akşam evine gidip yemeğini yiyebiliyorsa, bunda Cumartesi Anneleri'nin o rutinleşmiş eyleminin payı olduğunu düşünüyorum ben" (Dilan, Arkeolog, 30).

Buraya kadar, gündelik yaşam kuramcılarının yaklaşımlarından hareketle Cumartesi Anneleri hareketi değerlendirildi. Gündelik yaşamın dönüşümünde temel etki bir protesto eylemine müdahil olma ile açığa çıktığından, burada protesto kavramını ve protestonun öğelerini daha detaylı incelemek yerinde olacaktır.

Cumartesi Anneleri'nin protestosu, kadınların gündelik yaşamının eylemlerin etkisiyle yeniden örüldüğü bir deneyimdir. Protesto, gündelik yaşamda yeni anlamların kurulmasını sağlar. Protestocuların anlam çerçeveleri, politizasyon sürecinde yeniden oluşmakta, kişilerin hayata bakışları bütünüyle değişmektedir. Kadınların gündelik yaşamın sıradan akışını bozarak bir protestoya angaje olmaları mücadele gerektirir. Çalışmada, kadınların protesto sürecindeki gündelik yaşam deneyimlerine odaklanıldığından, protestonun öğelerinin gündelik yaşamın dönüşümündeki etkilerini ortaya koymak gerekir.

Victoria Ana Goddard protestoyu, siyasal ya da toplumsal bir sistemdeki aksaklıklara karşı geliştirilen itirazlar şeklinde ifade edilmektedir (2007, 83). Karl Opp ise protestoyu, "bir yanlışlık ya da adaletsizlik karşısında gösterilen bir inanç, hoşnutsuzluk ya da memnuniyetsizlik ifade eden politik bir eylem" olarak açıklar (2009, 35). Tanımların ortak özelliği, haksızlık/mağduriyet karşısında itiraz geliştirme davranışına işaret etmeleridir.

Bireylerin bir protestoya katılması ve bilinçlenmesi üç faktöre bağlıdır. İlk olarak, içinde yaşanılan sistemin hukuki zeminini kaybetmesi insanların sistemi sorgulamalarına yol açmaktadır. İkinci aşamada, kaderini içselleştirdiği düşünülen grupların haksızlıkları fark etmeye başlaması sonucunda sistemi sorgulamaya

başladıkları görülür. Son kertede ise insanlar kendi kaderlerini kendileri tayin etmek ister ve sisteme karşı itirazlar geliştirirler (Piven ve Cloward 1977, 5). Cumartesi Anneleri'nin protestosunda, diğer protestolarda olduğu gibi sistemin meşruluğunun sorgulanması, eylemcilerin uğradığı haksızlığı fark ederek bilinçlenmesi ve kamusal alana çıkarak meşru itirazlar gerçekleştirmesi söz konusudur. Bu itirazın ortaya çıkması, ele aldığımız örnekte tutulamayan, olağan şekilde yaşanamayan yasın yarattığı travmatizasyon ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle bir sonraki başlıkta, travmizasyonun protestoyu açığa çıkardığı süreç incelenecektir.

Mezarsız Ölüler

Türkiye'de gözaltında kayıp iddiaları özellikle 1990'lı yıllarda yoğunlaşmaktadır. Kayıplarla ilgili ilk bilimsel çalışmayı kaleme alan Gökçen Alpkaya, kayıpların profilini üç grup içerisinde değerlendirmiştir: "İlk grupta, silahlı mücadele yürüten sol örgütlerin militanları oldukları iddia edilen kişiler; ikinci grupta, sendikacılar ve gazeteciler gibi hak savunucularını kapsayan ve yerel siyasi önderler konumunda olan Kürtler; üçüncü grupta ise, OHAL bölgesinde yer alan tüm Kürtler yer alır" (1995, 45-46). Buna göre, kayıp iddialarının merkezinde, ağırlıklı olarak politik kimlik taşıyan kişiler bulunmaktadır. Bu kayıpların ailelerinin katılımıyla başlayıp hak savunucularının da desteklemesiyle genişleyen Cumartesi Anneleri Hareketi, kayıpların bulunması amacına odaklanmıştır (Baydar ve İvegen 2006, 705). Kayıp yakınları, yakınlarından haber alamadıkları andan itibaren yoğun bir arayışın içerisine girmişler; karakollar, hastaneler gibi bilgi alabilecekleri makamlara başvurarak kayıplarının akıbetini öğrenmeye çalışmışlardır. Benzer deneyimlere sahip aileler, seslerini kamuoyuna duyurmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Kaybı deneyimleyen aileler, kayıplarının arayış sürecinde olağan şekilde tutamadıkları yasını kamusal alana taşıyarak protestonun harcı haline getirmişlerdir. Aileler bir araya gelerek Galatasaray Meydanı'nda ilk oturma eylemlerini başlatmış, sürdürülemez hale gelen gündelik yaşamlarını, protestonun temel bileşenini oluşturduğu yeni gündelik yaşamlarıyla ikame etmişlerdir.

Travma literatürde, "bireyin mevcut içsel dünyasında bütünleşemediği ve baş edemediği, kahredici ve duygusal olarak karşı konulamaz deneyim" olarak tanımlanır (Macek 2014, 4). Travmatik bir olayın etkisi uzun süre sürmekte; genelde belli aralıklarla tetiklenmektedir. Savaş, göç, kayıp gibi toplumsal nitelikli travmalar bellekte yer edinmekte ve travmaların izlerinin tamamen silinmesi mümkün olamamaktadır (Edkins 2003, 2; Olick 1999, 343). Psikolog Cem Kaptanoğlu, "kişinin hayata yönelimini, kendine, dünyaya ve geleceğe, çevreye dair bütün algı, yaşantı ve değerlendirmelerini yeniden ele almasını gerektiren bir yaşantıdır travma… travmatik bir olay bizi çaresizlik içinde bırakıp yalnızlığımızı en uç noktada yaşatır" ifadeleriyle travmanın etkisini açıklamaktadır (2011, 253).

Cumartesi Anneleri örneğinde, kadınların karşılaştıkları travma, kayıp olgusuyla ortaya çıkmaktadır. Kayıp deneyimi, gündelik yaşamı sekteye uğratmaktadır. Çünkü kayıp, kişilerin ölü bedenlerinin olmadığı ancak yaşadıklarına dair bulguların da olmadığı bir arafta kalma haline işaret eder. Bu durumda, kaybın akıbetinin öğrenilmesi çabası yeni bir gündelik yaşamın ilk harcını oluşturur. Ölü bedenin yokluğu nedeniyle tutulamayan yas, kaybı sağ bulma çabasına da eklemlenerek eski gündelik yaşamı sürdürülemez kılar. Görüldüğü gibi, kadınların protestoya müdahil olmalarının ilk aşamasını kaybın aranma süreci oluşturmaktadır.

Kayıp/kaybetme,[7] insan hakları literatüründe politik şiddet örüntülerinden biri olarak ele alınır. Kişinin hem fiziksel hem ruhsal bütünlüğüne yönelen bir pratik olarak kaybetme edimi, insanlık karşıtı bir eylem olarak değerlendirilir (Goddard 2007, 88). Psikolog Oktay Şılar, kayıp ve yas ilişkisini şu şekilde değerlendirmektedir: "Faili meçhul kayıplarda, yas ritüellerinin gerçekleşmediği, acıyı hafifletici son görevlerin yerine getirilemediği ve buna eşlik eden dayanışmanın yaşanamadığı bir durum vardır" (Bianet, 2013).

Kayıp psikolojisi ile olağan yaşamını sürdürmenin ne kadar zor olduğu, bir kayıp yakınının şu ifadelerinde net bir biçimde ortaya konulmaktadır:

> "Düzenli olarak bir hafta gelmesem, ikinci hafta yine alandayım, eylemdeyim. Sağlık sorunum olmadığı müddetçe ben buradayım. Ben gençliğimi yaşamadım ya, hiç yaşayamadım. Eller gülüp oynarken ben evde ağlardım. İnsanların iyi günlerinde de güldüm onlar için, yanlarında oldum. Ama eve geldiğimde rahatsız oluyorum. Ben böyle bir abimi kaybetmişim, bana gülmek yakışmıyor diyorum. Ben başıma beyaz bir yazma örttüğümde rahatsız oluyorum, çünkü bu benim simgem değil, yasım var benim" (Fahriye, Ev Kadını, 50).

Başka bir aktivistin ifadeleri, kaybın ölümle yaşam arasında nasıl asılı kaldığını ortaya koymaktadır:

> "Gözaltında kaybedilme vakası, insan hakları mücadelesinin en önemli noktalarından biridir. Çünkü birincisi bir kişinin gözaltında kaybedildiğinin kanıtlanması, ikincisi de devletin güvenlik güçleri tarafından kaybedildiğinin kanıtlanması bitmeyen bir yasın takibidir aynı zamanda. Kaybedilen kişi hiçbir zaman bulunamadığı için hem doğrudan kendisinin hem de yakınlarının ve doğal olarak etki alanına giren insan hakları savunucularının da gündeminde olan, sürekli bir acının tekrarlandığı arama süreciyle birlikte bitmeyen bir yas sürecidir aynı zamanda" (Umut, Vakıf Çalışanı-Eğitimci, 58).

Görüldüğü gibi kayıpların akıbetini öğrenme isteği, Cumartesi Anneleri'nin eylemlerinin başlangıçtaki temel hedefidir. Eylemlerin ilk yıllarında kayıplarını sağ olarak bulabileceklerini düşünen kayıp yakınları, harekete geçerek kamusal alanda seslerini daha etkin bir şekilde duyurmak istemişlerdir. Zaman geçtikçe kayıpların sağ olduğuna dair ümitler azalmış, talepler kayıpların kemiklerini bulmaya dönüşmüştür. Aileler, bir mezar sahibi olarak olağan yaslarını tutmak istemişlerdir. Bu nedenle, "kemiklerini istiyorum" ifadesi, protestocularla yapılan görüşmelerde sıklıkla tekrarlanmıştır. Eylemcilerden Gülsüm, bir mezara sahip olmanın önemini şu şekilde aktarmıştır:

> "Bir gün oğlum vurulduğunda, çocuğu kaybedilen bir anne ile dertleşiyordum, oğlum vurulunca dünyam kararmıştı çünkü kendime gelemiyordum. Dedim ki bacım ben ne yapayım dedim ben de senin gibiyim dedim, o da bana dedi ki; ah ana dedi, senin oğlunun bir mezarı var bir çiçek koyuyorsun dedi. O dediği benim içime oturdu" (Gülsüm, Ev Kadını, 76).

İfadelerden anlaşılacağı üzere, Cumartesi Anneleri'nin en temel taleplerinden biri, kayıplarının kemiklerini bir mezara yerleştirerek olağan bir yas deneyimlemek, bir mezara sahip olarak travmanın etkilerini hafifletmektir. Bu bağlamda, tutulamayan yas kadınların eylemlere bağlanmasında başat bir rol oynamaktadır. Bu süreç, kadınların gündelik yaşamlarına yeni anlam çerçeveleri ekledikleri, politik kimlikler edindikleri protesto deneyimini beraberinde getirmektedir. İnsan hakları aktivisti Umut, Cumartesi Anneleri'nin yaşamlarına yeni anlamlar eklediği bu dönüşümü şu şekilde aktarır:

> "Az önce görüştüğün arkadaşı hatırlıyorum, ilk İHD kapısına geldiğinde, elinde çocuklarıyla hiç Türkçe konuşamayan ve kendini ifade edemeyen şaşkın bir kadın görünümündeydi. Ama bugün alanda, eylemde o konuştu. Ben onunla mesela Fransa'ya gittim ve bu kadın Fransa'da bir üniversitede konuştu. İşte bu mücadele onların aklını, bilgi birikimini ve direnç güçlerini dönüştürdü. Buraya gelen, burada oturan tüm Cumartesi Anneleri'nin ilk alana gelişlerini hatırlıyorum. İlk geldiklerinde çok şaşkın, ürkek insanlardılar ve giderek birer politik özne oldular. Ayrıca çok zor bir hayatı kucakladılar. Buradaki kayıp yakını kadınlar, genellikle feodal ilişkilerin ağır bastığı toplumsal ilişkiler içerisindeler, kocalarını çoğu kaybetmiş oluyor ama kocalarının akrabaları, mahalleden komşuları, köylüleri, kayınvalide, kayınbaba vs. gibi büyük bir baskı objesinin içerisinde mücadele veriyorlar." (Umut, Vakıf Çalışanı -Eğitimci, 58).

"Ben Haklıyım ve Benim Eylemim Meşru"

Cumartesi Anneleri'nin eylemlerinde kadınların haklılık duygusunu etkili bir biçimde topluma iletebilmeleri önemli bir rol oynar. Eylemlere ilişkin kamuoyunda oluşan tablo, özellikle çocuğunun akıbetini öğrenmek isteyen annenin haklı itirazı üzerinden temellenmiştir. Bu çalışma, Cumartesi Anneleri'nin protestosunu "ahlaki protesto" olarak tanımlar. Ahlaki bir protesto örgütlemek, kadınların eylemlerdeki varlığını etkin bir biçimde ortaya koymak açısından önem kazanır ve eylemlerin "kadın baskın" karakterini de bir yönüyle açıklar.

James Jasper, "ahlaki protesto" kavramı ile protestonun özgün bir biçimine işaret eder. Bu protesto türünde, protestocuların eylemlerini nasıl anlamlandırdıkları ve duygularını nasıl kullandıkları önem kazanır. Bireyin deneyimlediği ahlaki şok, ahlaki protestonun inşası için ilk aşamadır. Bu kavram, "bireyin siyasi eyleme katılmasına neden olacak kadar büyük bir öfke duymasına yol açan, kişiyi fazlasıyla üzen bir deneyim" olarak ifade edilir (Jasper 2002, 171). Gündelik hayatın içerisinde deneyimlenen ahlaki şok, bireyde yarattığı öfkenin hak arayışına dönüşmesini sağlar ki Cumartesi Anneleri'nin deneyimlediği kayıp olgusu ve bunun yarattığı travmatizasyon burada şokun etkisini göstermektedir. Kadınların çocuklarının akıbetini öğrenme talebi, eylemlere müdahil olmalarını sağlamıştır.

Ahlaki şokun etkisiyle ortaya çıkan ahlaki protesto, bireyin uğradığı haksızlığa karşı meşru itirazlar geliştirmesine neden olur. Bir diğer önemi, bireyin yaşadığı duygusal travmayı kamusal bir mesele haline getirerek kendisini iyileştirmesini sağlamasıdır. Bu iyileşme, bireyin ahlaki şokun muhatabı olan birçok insanla karşılaşması ve toplumsal dayanışmanın artmasıyla gelişir. Son tahlilde ahlaki protesto, protestoya katılan kişilerin eylemler süresince bir "hareket kimliği" edinmesine neden olur ve bu kimlik protestocunun anlam çerçevesini tamamlar, yaşamını protesto ile bütünleştirmesini sağlar (Jasper 2017, 170; Goodwin ve Polletta, 2004, 415). Cumartesi Anneleri'nin protestosu, bir ahlaki protesto örneği olarak kadınların yeni bir gündelik yaşam inşa etmesine olanak sağlayan unsurları taşımaktadır. Kişilerin kayıp sonrası uğradıkları travmanın yarattığı ahlaki şok, yakınlarını arama sürecinde diğer kayıp yakınlarıyla bir araya gelmeleri, hareket kimliklerini inşa etmeleri, dayanışmayı yükseltmeleri ve meseleye kamusallık kazandırmaları ahlaki protestonun niteliklerini ortaya koyar. Özellikle Cumartesi Anneleri ve Cumartesi İnsanları'nın dayanışmayı büyütmesi, eylemleri uzun yıllar boyunca birlikte sürdürmeleri acıların sağaltıldığı bir mücadeleye işaret eder.

Bert Klandermans, Jasper'a paralel şekilde bireyi protesto sürecine dâhil eden unsurları inceler. Ahlaki şok yerine "aniden ortaya çıkan hoşnutsuzluk" kavramını kullanan kuramcıya göre, hoşnutsuzluk, beklenmedik bir zamanda kişinin uğradığı mağduriyete karşı reaksiyon olarak geliştirdiği protesto eylemlerini açıklar. Bu hoşnutsuzluğun üzerine eklenen "etik saldırı" ise, kişinin değer verdiği ahlaki ve vicdani ilkelere yönelen bir ihlal olarak ortaya çıkar (Klandermans ve Stekelenburg 2010, 158). Cumartesi Anneleri'nin protesto eylemlerinde, hoşnutsuzluk ve etik saldırı iç içe geçer. Eylemcilerin yaşam hakkının kutsallığına duyduğu inanç, Klandermans'ın çerçevesiyle uyumludur. Bu çerçeve, eylemlerin ahlaki karakterine vurgu yaparak kadınların sahiplendiği ve büyüttüğü eylemlerin toplumsallaşmasına ışık tutar.

Protestoya yönelik bu iki yaklaşım, protestonun duygularla ilişkisini dolaylı olarak ortaya koyar. Jasper, bir protestonun ahlaki protesto olabilmesi için en gerekli duygu olan "etik duygular" kategorisini tanımlayarak eylemcilerin toplumun etik duygularını harekete geçirmesi gerektiğini ifade eder (Jasper, 1998, 399). Etik duygular, önce bireyin vicdanında köklenen ancak daha sonra tüm toplumun vicdanına seslenen duygulardır. Topluma "sizin de başınıza gelebilir" mesajı verilmeye çalışılır; ki Cumartesi Anneleri'nin temel amaçlarından biri de Türkiye toplumuna bu mesajı vermektir. Jasper, son tahlilde ahlaki protestonun başarısında haksızlıktan doğan mağduriyetin etkin olarak sergilenmesinin önemli olduğunu ifade eder. Protestocu, "ben haklıyım ve benim eylemim meşru" diyebiliyorsa, protesto amacına ulaşır (Jasper 2002, 183).

Kayıp yakını eylemcilerden Handan'ın ifadeleri, Jasper'ın meşruiyet perspektifini örneklemektedir:

> "Tabi ki en büyük güç, bizim kadın olmamızdır ve bize en büyük cesareti veren şudur. Biz haklıyız ve bizim canımızdan bir parça bizden zorla alınmış. Biz o zorla alınan can için her şeye cesaret edebiliyorduk, o yüzden de saygı görüyorduk. Her ne olursa olsun, eğer bir konuda haklıysan ısrar edici olabilirsin. Haklı olmazsan ısrar edemezsin" (Handan, Dernek Çalışanı, 55).

Özetle, Jasper ve Klandermans'ın meşru ve ahlaki protesto çerçevesinde ortaya koydukları yaklaşımlar, Cumartesi Anneleri hareketini açıklamak için önemli bir zemin sağlamakla birlikte, kadınların protesto aktörlerine dönüşüm sürecine de ışık tutmaktadır. Gündelik yaşamda inşa edilen protesto, "ahlaki" karakteriyle kadınların sahiplendiği, diğer kadınlarla bütünleştiği ve eylemleri kendi yaşamlarının bir parçası yaptığı süreci tamamlar.

"Sivil İtaatsizlikten Başka Bir Yolumuz Yok"

Cumartesi Anneleri'nin eylemleri, Türkiye'nin en önemli sivil itaatsizlik eylemlerinden biridir. Bu sivil itaatsizlik özelliği, tıpkı ahlaki protesto karakteri gibi kadınların eylemleri büyütmesinde, gündelik yaşamlarına eklemlemelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Sivil itaatsiz eylemler, bir yurttaş hakkı olarak, devletin üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmediği durumlarda meşru bir talep olarak ortaya çıkar (Şimşek 2004, 117). Yakup Coşar sivil itaatsizliği, "Şu ya da bu şekilde adil kişilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkânların tükendiği noktada son bir çare olarak başvurulan, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden, yasadışı bir politik edim" olarak tanımlar (2014, 10).

Bir eylemin sivil itaatsizlik eylemi olabilmesi için eylemlerin mutlak surette aleni bir şekilde yapılması gerekir. Eylemlerin en önemli amacı, insanların vicdanlarına seslenerek kamuoyunda farkındalık yaratmaktır. Bu

bağlamda, sivil itaatsizlik eylemi ahlaki bir edimdir (Anbarlı 2006, 50; Thoreau, 2013, 39). Burada, ahlaki protesto yaklaşımı ve sivil itaatsizliğin eylem felsefesi olarak birbirini ne kadar bütünlediği görülmektedir. Bu felsefe, eylemcilerin kendilerini ahlaki eylemciler olarak oluşturmalarına neden olur, yöntemsel ve ilkesel olarak şiddeti dışlar ve eylemleri meşruiyet zemininden çıkaracak edimlerden kaçınır. Bu biçimde eylemlerin sürdürülebilirliği sağlanır ve kişilerin gündelik yaşamına eklemlenmesi kolaylaşır. Cumartesi Anneleri'nin eylemlerine düzenli bir şekilde katılan Erkan Kayılı'nın ifadeleri, eylemlerin sivil itaatsiz ruhunu açıklar:

> "Siyaseti profesyonel bir uğraş olarak değil, her birimizin gündelik hayatına yedirilmiş bir hayat tarzı olarak yeniden kurmak. Çıplak bir inisiyatif oluşturulmalı, manipülasyonun önünü kesecek bir şeffaflık içinde herkesin özne olabileceği, kolektif bir protesto biçimi olarak her birimizin kendisine ait hissedeceği bir tarz örülmeliydi. Bizler, sürekliliğiyle adeta uyumaya çalışan birisini öfkelendiren ve sinirlendiren bir sinek misali karşımızdaki güçleri rahatsız eden, kendisini üstün ve sorgulanamaz bulan yüksek gücün karşısına, kendimizce en radikal biçimde çıkmaya karar verdik" (2004, 350).

Sivil itaatsizlik eylemleri, yapısal olarak belli bir eylem formuna sahiptir. Jürgen Habermas, sivil itaatsizliğin farklı formları olarak yürüyüş, işgal, grev, yol kapama gibi eylem biçimlerini ele alır (2014, 128). Martin Luther King ise, "halkın ya da bir çıkar grubunun mitingleri, oturma eylemleri gibi doğrudan eylemleri" olarak sivil itaatsiz eylem biçimlerini örnekler (2014, 196). Bizim örneğimizde kullanılan form, oturma eylemidir. Her hafta Galatasaray Meydanı'nda gerçekleştirilen oturma eylemleri ile topluma seslenilmektedir. Sivil itaatsizlik, eylemlerin kadınların gündelik yaşamlarının olağan bir parçası haline gelmesinde önemli bir rol oynamış; hareketin şiddetsiz karakteri kadınların meşru hak taleplerini öne sürmelerinde elverişli bir araç sağlamıştır. Umut'un ifadeleri, bu duruma işaret eder:

> "Her türlü belirsizliğe, hiçleştirmeye ve her türlü hukuksuzluğun aklanmasına karşı durmak, bunun için de bir aktivist eylemi örgütlemek gerekiyordu. Bizim bu gerçekliği aktarabilecek sivil itaatsizlikten başka bir yolumuz yoktu. Burası hiç kimsenin, politik argümanların, fikirlerin ve örgütlerin dışında bir sessiz çığlık alanıdır. İşte bu kadar eşit mesafede bir itaatsizlik olduğu için yirmi iki küsur yıl sürebildi bu eylemler" (Umut, Vakıf Çalışanı-Eğitimci, 58).

Eylemlerin örgütlenmesinde hiçbir yasal makamdan resmi izin alınmaması, eylemler süresince slogan atılmaması ve sessizliğin temel ilke olarak benimsenmesi, Cumartesi Anneleri'nin taviz vermediği sivil itaatsizlik ilkeleri olarak ön plana çıkar. Özellikle belli bir siyasi görüşle ilişkilendirilmemek için politik gruplarla mesafelenme, hareketin meşru karakterini korumaya yönelik bir tercihtir. Bu tercih, eylemleri "sıradan insanların sıradan eylemi" haline getirir. Bu durum, kayıp yakını protestocu İnci tarafından şu şekilde dile getirilir:

> "Milletvekilleri, parti mensupları tabi ki gelip alanda bizimle birlikte oturabilirler. Ama ben nasıl oturuyorsam; o şartlar dâhilinde gelip oturabilirler. CHP milletvekilleri, HDP milletvekilleri gelip destek veriyorlar. Geliyorlar ama kendi parti kimliklerinin dışında bir şekilde geliyorlar. Kendi kimlikleriyle, insani kimlikleriyle geliyorlar, o şekilde gelmeliler" (İnci, Emekli Öğretmen, 62).

Görüldüğü gibi, Cumartesi Anneleri'nin eylemleri, bir sivil itaatsizlik eylemi olarak kadınların gündelik yaşamının doğal bir parçası haline gelmiştir. Eylemlerin meşruluğunun sağlanması için titizlikle uygulanan metotlar kadınların etrafındaki destek halkasını giderek genişletmiştir.

Özel ve Kamusalın Sınırlarında Gündelik Yaşamı Tekrar Düşünmek: Galatasaray Meydanı'nı Üreten ve Galatasaray Meydanı'nın Ürettiği Kadınlar

Buraya kadar aktarılanlardan yola çıkıldığında, protestonun sivil itaatsiz bir ahlaki protesto olması nedeniyle kadınların gündelik yaşamına eklemlenebildiği görülmektedir. Şiddetsizlik, eylemlerin marjinalize edilmesinin önünde bir kalkan oluşturmuş, kadınların eylemleri gündelik yaşamlarına katabilmelerini sağlamıştır. Protesto eyleminin gündelik yaşamın öğesi haline geldiği süreçte, kamusal ve özel alan arasındaki sınırlar da aşındırılmıştır. Kadınlar, kamusal ve aleni bir mekânda protesto örgütleyerek içselleştirilmiş toplumsal cinsiyet rollerine de başkaldırmaktadırlar. Kendi doğal alanları olarak görülen evden çıkarak sokakta bir mücadele

örgütleyen kadınlar için, daha önce hiç deneyimlemedikleri kamusal alan yeni gündelik yaşamlarında önemli bir konum işgal etmektedir.

Kadınların gündelik hayat aktiviteleri, evin içerisinde; yani özel alanda performe edilen rutin faaliyetlerle örülmüştür. Yemek, temizlik, çocuk bakımı gibi işlerle sürdürülen gündelik hayat, kadınları hane içinde tutmaya ve kamusal yaşamdan uzaklaştırmaya yarar (Friedan 2002, 60; Pink 2004, 44). Bu nedenle gündelik hayat, kamusal-özel alan ayrımı[8] üzerinden cinsiyetçi bir anlayışla örgütlenmektedir (Holmes, 2009, 9). Bu çalışma, gündelik yaşamın politizasyonuna odaklanarak; kamusal ve özel alan arasındaki cinsiyetçi ayrımın muğlaklığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, kadınların mevcut gündelik yaşamlarını sürdüremez hale geldiklerinde kamusal alana dâhil olmakta tereddüt etmedikleri, bu süreçte tüm zorlukları göğüsledikleri görülmektedir.

Asef Bayat, sokağın dezavantajlı gruplar için ne kadar önemli olduğunu şu sözlere ifade eder: "Kurumsal güçten, donanımdan yoksun olanlar, işsizler, ev kadınları ve geniş anlamda gayrı-resmi insanlar açısından sokaklar hoşnutsuzlukları ifade etmek adına kritik bir sahne haline gelir." (2014, 45) Cumartesi Anneleri'nin Türkiye'nin muhalefet tarihinde bu kadar özellikli bir yer işgal etmesinin nedenlerinden biri eylemcilerin kendileri için "kritik bir sahne" haline getirdikleri Galatasaray Meydanı ile bütünleşmeleridir. Galatasaray Meydanı'nın, İstanbul kent merkezinde yer alması, kozmopolit bir mekân olması ve yerli-yabancı birçok insana seslenme olanağı sunması mekânın seçiminde önem kazanmıştır (Kocabıçak 2003, 50).

Bu mekân, eylemler süresince kadınlar için sembolik bir değer kazanmış, kadınlar hem mekânı hem gündelik yaşamlarını dönüştürmüşlerdir. Evden sokağa çıkarak eski gündeliğin yerine yenisini koymuşlar; sıradan bir kamusal alanı da bir eylem mekânı haline getirmişlerdir.

Cumartesi Anneleri'nin eylemlerinden önce Galatasaray Lisesi'nin önü olarak tarif edilen kamusal mekân, "Galatasaray Meydanı"[9] adını alarak bir eylem alanına dönüşmüştür. Bu meydan, bazı görüşmeciler için bir anma mekânı, bazıları tarafından bir hafıza mekânı bazıları içinse bir protesto mekânı olarak anlam kazanmaktadır. Mekânın protestocu gruplarla etkileşimi sürecinde kazandığı özellikler, görüşmeciler tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:

> "Biz Galatasaray'da ilk oturmaya başladığımızda Galatasaray Meydanı bir eylem alanı değildi. Biz burada eylem yapmaya başlayınca, Galatasaray Meydanı bir eylem alanı haline geldi. Aslında Galatasaray Lisesi'nin önü, Galatasaray Meydanı'na dönüştü" (Melek, Dernek Çalışanı, 42).

> "Büyük bir sessiz haykırışı ifadelendirmeye çalıştık biz. Orada başladık Galatasaray'da, çünkü İnsan Hakları Derneği'ne çok yakın bir meydan, daha çok insanın gelip geçtiği bir mekân. Daha fazla insana ulaşabilmek için burayı seçtik. Sultanahmet Meydanı'nda[10]da çocukları tutuklu olan cezaevi annelerinin eylemleri başladı ve orası bir direniş meydanı oldu. Bir hafıza mekânı yaratmak istiyorduk ve öyle de oldu. Galatasaray bir hafıza mekânıdır şimdi" (Umut, Vakıf Çalışanı-Eğitimci, 58).

> "Ben bu eylemleri bir politik eylem değil de; bir anma olarak görüyorum aslında. Galatasaray Meydanı'nı da bir mezarlık olarak görüyorum. Ailelerin gelip her hafta mezarını ziyaret etmesi gibi bir şey aslında bu. Burası bir yas mekânı, bir mezarlık o nedenle" (Helin, Sekreter, 33).

Görüldüğü üzere eylem mekânı, kadınların gündelik hayatlarının politizasyonunda önemli bir birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Galatasaray Meydanı, kadınlar tarafından farklı özelliklerle donanmış, gündelik yaşamın dönüşümünün somutlaştığı mekân haline gelmiştir. Öte yandan, kadınlar bu mekânda protesto aktörü olarak görünürlük kazanmışlar, içselleştirilmeleri beklenen cinsiyet kalıplarını bu mekânda yıkmışlardır.

Sonuç

Cumartesi Anneleri hareketi, "kadın baskın" karakteriyle toplumsal hareketler literatürüne geçen bir protesto niteliğindedir. Kadınların eylemler sürecinde, hem kendi gündelik yaşamlarını dönüştürdükleri hem de kamuoyunda çok uzun süre yer alarak Türkiye'nin politik iklimini yeniden biçimlendirdikleri görülmektedir. Başlangıçta kişisel yaslarından yola çıkarak sadece yakınlarının akıbetini öğrenmek isteyen kadınlar, zamanla politik öznelere dönüşerek gündelik yaşamlarını protestonun yarattığı anlamlarla dönüştürmüşlerdir. Yaşadıkları travmayı toplumsal bir gündem olarak kamuoyuna mal eden kadınlar, bu çerçevede "özel alanın sessiz kurbanları" olmayı reddederek; kamusal alanın aktif özneleri haline dönüşmüşler, daha doğru bir

kavramsallaştırma ile "politize" olmuşlardır. Cumartesi Anneleri örneği, bu itibarla bize gündelik yaşamın dönüşümde protestonun temel bir belirleyen olduğunu göstermektedir.

Eylemler süresince kadınlar, Heller'in nesneleşmeye direnen özneleri haline dönüşmüşler; Lefebvre'nin gündelik yaşamını bir yapıt olarak üreten bireylerini örneklemişlerdir. Kendilerine dayatılan gündelik yaşamı mevcut koşullar altında sürdüremeyen kadınlar, mağduriyetlerini protesto yoluyla ifade etmişlerdir. Protestonun sürekli hale gelmesi ve gündeliğin içerisine eklemlenmesinin en önemli nedenlerinden biri, De Certeau'nun altını çizdiği taktiklerin başarıyla uygulanması yatmaktadır.

Cumartesi Anneleri'nin eylemlerinin yirmi beşinci seneye ulaşabilmesinin ardında yatan unsurlar incelendiğinde, kadınların meşru bir itiraz olarak protestoyu örgütledikleri görülmektedir. Bireysel yaşamlarında deneyimledikleri ağır travmayı toplumsal hale getirmenin yolunu bir protesto örgütlemekte gören kadınlar, Jasper ve Klandermans'ın belirttiği gibi, ahlaki bir protesto ile haklılıklarını duyurabilmişlerdir. Kadınların barışçıl formlara yönelmesi, sivil itaatsizliğin temel şiddetsizlik felsefesine bağlı kalmaları bu haklılığın duyurulmasını kolaylaştırmış, yeni bir gündelik yaşamın oluşturulmasını da sağlamıştır. Kadınların bir protesto mekânı haline getirdikleri Galatasaray Meydanı, bugün her türlü mağduriyetin dile getirebildiği bir mücadele sahası haline gelmiştir. Bu mekân artık, kamusal alanda kadınların verdiği mücadele ile bütünleşen bir semboldür.

Hali hazırda, Galatasaray Meydanı üçüncü kuşak eylemciler tarafından doldurulmakta ve mücadeleyi emek emek sonraki kuşaklara taşıyan ülkenin her köşesinden yüzlerce kadın seslerini hala aynı güçlükle yükseltebilmektedir. Bunu sağlayan, kadınların eylemlerdeki haklı duruşları ve bu haklılığa kamusal görünürlük kazandırırken kullandıkları meşru araçlardır. Büyük ideolojik savrulmalar yaşamadan, kırılmalara izin vermeden hedefe ulaşmaya odaklanan kadınların, kamuoyuna dertlerini son derece derli toplu aktarabilmeleri de eylemlerin sürekliliğini sağlamada önem kazanmıştır. Buna, kadınların ve annelerin toplumsal vicdanda karşılık bulan -mağdur ama iktidara karşı aynı zamanda da mağrur- duruşunun etkisi olduğu da eklenmeli.

Kadınlara görüşmelerde "Ne şekilde bu eylemlere son verirsiniz?" diye sorulduğunda alınan yanıtlar, gündelik hayat bir kere siyasileştiğinde kadınların ne kadar kalıcı dönüşümler geçirdiklerini ve esas olan yaşamın bu politik kimlik üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Aşağıdaki ifadeler bu çıkarımı desteklemektedir:

> "Türkiye demokratikleşmeye yönelmeden, insan haklarına yönelmeden, bir hukuk devleti olmadan biz bu sorunun çözüleceğine inanmıyoruz. Ama biz eylemliliklerimizi hem Türkiye'de gözaltında kaybetme suçu unutulmasın, toplumsal hafızada yer alsın hem de devleti yönetenler hukuk var, adalet var dediklerinde onların karşısına çıkıp topluma hatırlatmalar yapmak için sürdürüyoruz. Gözaltında kaybetme sorununun çözülmesi bir demokrasi sorunu ve bu sorun yalnız kayıp yakınlarının değil; tüm Türkiye'nin meselesi. Türkiye eğer demokratikleşmek istiyorsa, geçmişiyle hesaplaşmak zorunda ve bu sorunu çözmek zorunda." (Seher, Ekonomist, 55)

Görüşmelerde, "son kayıp bulunana kadar" ve "unutmadık, unutmayacağız, unutturmayacağız" ifadeleri sıklıkla tekrarlanmıştır. Kadınların politizasyonunun merkezi önem taşıdığı Cumartesi Anneleri hareketi, ısrarlı bir seyir izlemekte ve son kayıp bulunana kadar mücadeleye devam edeceğini taahhüt etmektedir. Hareketin içerisinde iki ayrıksı grup olan Cumartesi Anneleri ve Cumartesi İnsanları'nın aralarında ördüğü dayanışma da, bu birlikteliğin sürdürülmesinde etkilidir. Kadınların uzun yılları deviren ortaklaşa mücadelesi, 1990'ların hatta 2000'lerin parçalı yapısıyla öne çıkan kadın hareketlerine göz kırparak çok farklı sınıfsal kökenlere ve mesleki pozisyonlara mensup yüzlerce kadının nasıl bir arada durabileceğine dönük büyük bir umudu müjdelemektedir.

[1]Ergenekon Örgütü, hukuk mercileri tarafından Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne yönelik darbe gerçekleştirmek suçuyla yargılanan ve terör örgütü olarak adlandırılan yasadışı kuruluş. Ergenekon yargılamaları ilk defa 2007 yılında başlamakla birlikte, asıl hukuki süreç 25 Mart 2009'da tüm davaların birleştirilmesi ve son iddianamenin kabulü ile başlar. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Öztürk, Saygı *Belgelerle Ergenekon.* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008). Bununla birlikte, Ergenekon meselesi günümüzde farklı bir biçimde tartışılmakta; böyle bir örgütün var olup olmadığı Türkiye'de derin devletle ilgili yapılan tartışmaların içerisinde farklı bağlamlarda değerlendirilmektedir. Bu hususta ayrıntılı bir değerlendirme için ayrıca bkz: Erdal, Meryem *Herkesin Yargısı Kendine: Demokratikleşme Sürecinde Basının Yargı Algısı* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2010).

[2]Doktora çalışmasının saha araştırması kapsamında, 2017'nin Ağustos-Ekim ayları arasında, toplam yirmi beş eylemci ile yarı-yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Saha çalışması, "Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Komisyonu"nun 11 Temmuz 2017 tarihli toplantısında uygun bulunarak onaylanmıştır. Tezin orijinal metninde olduğu gibi bu çalışmada da görüşmecilerin müstear isimleri kullanılmıştır. Görüşmecilerin, on üçü kayıp yakını, on ikisi aktivisttir. Bu şekilde Cumartesi Anneleri ve Cumartesi İnsanları arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır.

[3]İnsan Hakları Derneği, kayıp iddialarını araştırmak maksadıyla kayıp yakınları ile doğrudan etkileşim halinde olan "Gözaltında Kayıplara Karşı Komisyon"u kurmuştur. Komisyon üyeleri, eylemlerin örgütlenmesini sağlamaktadır. Cumartesi İnsanları'nın önemli bir kısmı, komisyonla ya da dernekle bağlantılı kişilerden oluşmaktadır. Bununla birlikte aktivistlerin bir kısmı da farklı demokratik kitle örgütleri ile bağlantılı kişilerdir. Bir diğer kısım orta sınıftan gelen, genellikle özel sektörde çalışan ve eylemlere katılmadan önce politik bir angajman taşımayan kişilerdir.

[4]Gezi Olayları/Protestoları, 2013 yılında Taksim Yayalaştırma projesi kapsamında, Gezi Parkı'ndaki ağaçların sökülmesine tepki veren aktivistlerin başlattığı ve kısa sürede sistem karşıtı genel itirazları da içine alıp genişleyen protesto eylemleridir.

[5]2016 yılında, Cumhuriyet Gazetesi'nde çalışan dokuz gazeteci, FETÖ/PDY ve PKK/KCK terör örgütlerine üye oldukları gerekçesiyle tutuklandı.

[6]2015 yılında Ankara'da geniş katılımlı olarak örgütlenen Barış Mitingi'ne yönelik düzenlenen bombalı saldırı eylemleri.

[7]Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan "Zorla Kaybedilmeye Karşı Herkesin Korunmasına İlişkin Sözleşme" metninde, kaybetme şu şekilde tanımlanır: "Devlet görevlilerinin ya da devletin yetkilendirmesi, desteği veya göz yummasıyla hareket eden kişilerin ya da kişi gruplarının gözaltına alma, tutuklama, kaçırma ya da diğer herhangi bir biçimde özgürlükten yoksun bırakması ve bu durumdaki bir kimseyi, özgürlükten yoksun bıraktığını reddederek veya kaybedilen kişinin akıbetini ya da nerede olduğunu gizleyerek hukukun koruması dışına çıkarmasıdır." Sözleşmenin tam metni için ayrıca bkz: http://www.un.org.tr/humanrights/images/pdf/butun-kisilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasina-dair uluslararasi-sozlesme.pdf. Türkçe literatürde gözaltında kayıp ifadesi daha sıklıkla kullanılmakla birlikte, uluslararası metinlerde zorla kaybetme kavramı tercih edilmektedir.

[8]Kamusal alan-özel alan ayrımı, dikotomik bir karşıtlık olarak Batı siyasal düşüncesinde 17. yüzyıldan beri işlenmektedir. Kamusal ve özel alan arasında oluşturulan bu karşıtlık için bkz: Acar-Savran, Gülnur. "Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru", *Praksis*, 8 (2002): 255-306. Literatürde bu katı ayrıma yönelik Marksist ve feminist eleştiriler geliştirilmektedir. Bunun için ayrıca bkz: Bora, Aksu. "Kamusal Alan Sahiden 'Kamusal' mı?" *Kamusal Alan* ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 529-539. Son olarak, birden çok kamusal alan fikrine odaklanan "çoklu kamular" yaklaşımı için bkz: Fraser, Nancy. "Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı.", *Kamusal Alan* ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 103-133.

[9]Doktora çalışmasının tamamlandığı süreçte, eylemler Galatasaray Meydanı'nda sürmekteydi. Ancak, 2018 yılının Ağustos ayında 700. haftada düzenlenmesi planlanan oturma eylemi Beyoğlu Kaymakamlığı tarafından yasaklanmış; bundan sonraki eylemler İnsan Hakları Derneği'nin bulunduğu binanın önünde yapılmaya başlanmıştır. Galatasaray Meydanı, yaklaşık 70 haftadır gösterilere kapatılmıştır. Bkz: https://www.birgun.net/haber/soylu-dan-cumartesi-anneleri-aciklamasi-228222

[10]12 Eylül Darbesi sonrasında çocukları tutuklanan ve cezaevinde kötü muameleye maruz kaldıklarını iddia eden anneler, Sultanahmet Meydanı'nda eylemler gerçekleştirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Temelkuran, Ece. *Oğlum Kızım Devletim* (İstanbul: Metis Yayınları, 1997).

Kaynakça

Acar-Savran, Gülnur. "Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru", *Praksis*, 8 (2002): 255-306.

Alpkaya, Gökçen. "Kayıplar Sorunu ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50(3) (1995): 31-63.

Anbarlı, Şeniz. "Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik: Türkiye Örneği", *Doktora Tezi,* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006).

Bayat, Asef. "Tersyüz Olmuş Şehirde Siyaset", *Mekân Meselesi* ed. Soner Torlak ve Önder Kulak (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2014), 29-57.

Baydar, Gülsüm ve İvegen, Berfin. "Territories, Identities, and Thresholds: The Saturday Mothers Phenomenon in İstanbul", *New Feminist Theories of Visual Culture*, 31 (3) (2006): 689-715.

Bora, Aksu. "Kamusal Alan Sahiden 'Kamusal' mı?", *Kamusal Alan* ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 529-539.

Coşar, Yakup. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik.* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014).

Çağlayan, Handan. (2013). *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

De Certeau, Michel. "General Introduction to the Practice of Everyday Life", *The Everyday Life Reader* ed. Ben Highmore (New York: Routledge Publishing, 2002), 63-76.

De Certeau, Michel. *Gündelik Hayatın Keşfi I, Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları.* çev: Lale Arslan Özcan. (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2009).

Edkins, Jenny. *Trauma and the Memory of Politics.* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Erdal, Meryem. *Herkesin Yargısı Kendine. Demokratikleşme Sürecinde Basının Yargı Algısı.* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2010).

Fraser, Nancy. "Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı.", *Kamusal Alan* ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 103-133.

Friedan, Betty. "The Problem That Has No Name", *The Everyday Life Reader* ed. Ben Highmore (New York: Routledge Publishing, 2002), 58-63.

Goddard, Victoria Ana. "Demonstrating Resistance: Politics and Participation in the Marches of the Mothers", *Focaal European Journal of Anthropology*, 50 (2007): 81-101.

Habermas, Jürgen. "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı: Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* ed. Yakup Coşar (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 122-142.

Heller, Agnes. *Can Modernity Survive.* (Los Angeles: University of California Press, 1990).

Holmes, Mary. *Gender and Everyday Life*. (London: Routledge Publishing, 2009).

Jasper, James. "The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and Around Social Movements", *Sociological Forum,* 13, 3 (1998): 397-424.

Jasper, James. *Ahlaki Protesto Sanatı.* çev: Senem Öner. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002).

Jasper, James. *Protesto. Toplumsal Hareketlere Kültürel Bir Giriş.* çev: Aslı Önal. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

Jasper, James., Goodwin, Jeff and Polletta, Francesca. "Emotional Dimensions of Social Movements", *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements* eds. David Snow, Sarah Soule and Hanspeter Kriesi (New York: Blackwell Publishing, 2004), 413- 432.

Kaptanoğlu, Cem. “Bellek Çalışması Olarak Toplumsal Yas”, *Hakikat ve İnsan Hakları* ed. Özkan Agtaş ve Bişeng Özdinç (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011), 251-313.

Kayılı, Erkan. “Çıplak İtaatsizlik Olarak Cumartesi Anneleri”, *Kamusal Alan* ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 349-356.

King, Martin Luther. “Birmingham Cezaevinden Mektup”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* ed. Yakup Coşar (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 195-216.

Klandermans, Bert and Stekelenburg, Jelle. “Individuals in Movements: A Social Psychology of Contention”, *Handbook of Social Movements Across Disciplines* eds. Bert Klandermans and Conny Roggeband (New York: Springer Publications, 2010), 158-205.

Kocabıçak, Evren. “Locating Thirdspace in the Specifities of Urban: A Case Study on Saturday Mothers, in İstiklal Street, İstanbul”, *Yüksek Lisans Tezi,* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2003).

Lefebvre, Henri. *Gündelik Hayatın Eleştirisi I.* çev: Işık Ergüden. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012).

Lefebvre, Henri. *Gündelik Hayatın Eleştirisi II, Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri.* çev: Işık Ergüden. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013).

Lefebvre, Henri. *Gündelik Hayatın Eleştirisi III, Moderniteden Modernizme.* çev: Işık Ergüden. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015).

Lefebvre, Henri. *Modern Dünyada Gündelik Hayat.* çev: Işın Gürbüz. (İstanbul: Metis Yayınları, 1998).

Macek, Ivana. *Engaging Violence. Trauma, Memory and Representation.* (New York: Routledge Publishing, 2014).

Olick, Jeffrey. “Collective Memory: The Two Cultures”, *Sociological Theory,* 17, 3 (1999): 333-348.

Opp, Karl Dieter. *Theories of Political Protest and Social Movements.* (London: Routledge Publishing, 2009).

Orhan, Gözde. “Annelikten Aktivizme: Değişen Kadınların Tarihi”, *Yüksek Lisans Tezi*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2008).

Öztürk, Saygı. *Belgelerle Ergenekon.* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).

Pink, Sarah. *Home Truths. Gender, Domestic Objects and Everyday Life.* (Oxford: Berg Publications, 2004).

Piven, Frances Fox ve Cloward, Richard. *Poor People’s Movements. Why They Succeed, How They Fail?* (New York: Vintage Books, 1977).

Şılar, Oktay. “Bitmeyen Yas: Faili Meçhul Kayıplara Psikanalitik Bakış”, 26. 10. 2013, https://bianet.org/biamag/toplum/150814-bitmeyen-yas-faili mechulkayiplarapsikanalitik-bakis

Şimşek, Sefa. “New Social Movements in Turkey Since 1980”, *Turkish Studies,* 5, 2 (2004): 111-139.

Tanrıkulu, Nimet. “Cumartesi Anneleri”, *Toplumsal Hareketler Konuşuyor* ed. Leyla Sanlı (İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003), 274-292.

Temelkuran, Ece. *Oğlum Kızım Devletim*. (İstanbul: Metis Yayınları, 1997).

Thoreau, Henry David. “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* ed. Yakup Coşar (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 29-55.

“BM Zorla Kaybedilmeye Karşı Herkesin Korunmasına İlişkin Sözleşme”, Erişim: 7 Ocak 2020,http://www.un.org.tr/humanrights/images/pdf/butun-kisilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasina-dair-uluslararasi-sozlesme.pdf

“Soylu’dan Cumartesi Anneleri Açıklaması”, Birgün e-gazetesi, 27. 08. 2018, https://www.birgun.net/haber/soylu-dan-cumartesi-anneleri-aciklamasi-228222

Görüşmeci Bilgileri (İsim, Meslek, Yaş, Görüşülen Tarih)
Ayla, Gazeteci, 42, 26.08.2017
Dilan, Arkeolog, 30, 09. 09. 2017
Fahriye, Ev Kadını, 50, 26.08.2017
Gönül, Avukat, 52, 21.10.2017
Gülsüm, Ev Kadını, 76, 14.10.2017
Hadiye, Ev Kadını, 71, 19.08.2017
Handan, Dernek Çalışanı, 55, 19.08.2017
Helin, Sekreter, 33, 14.10.2017
Işık, Bilgisayar Mühendisi, 30, 14.10.2017
İnci, Emekli Öğretmen, 62, 19.08.2017
Melek, Dernek Çalışanı, 42, 26.08.2017
Seher, Ekonomist, 55, 09. 09. 2017
Umut, Vakıf Çalışanı/Eğitimci, 58, 14.10.2017